

Dějiny nejstarších fází řeckého jazyka a příspěvek Antonína Bartoňka k jejich zkoumání

II. Svědectví nápisů psaných starořeckými dialekty

ALENA HADRAVOVÁ

The History of Ancient Greek Language and the Contribution of Antonín Bartoněk to its Study II. The Testimony of the Inscriptions Written in Ancient Greek Dialects. The linguistic work of Antonín Bartoněk has influenced the world history of studies on classical languages for a long time. His new Czech monograph *Chréstomatie starořeckých nářečních nápisů* (Chrestomathy of Ancient Greek Dialect Inscriptions. Brno, Masaryk University, 2011) is briefly reviewed here as a supplement to the review published in DVT 43, 2011, pp. 26–32.

Key words: classical philology • ancient Greek language • ancient Greek epigraphy • ancient Greek dialectology

Přesně v den svých pětasedesátých narozenin – jak lze vyčíst z datace předmluvy – dopsal profesor klasické filologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně Antonín Bartoněk svou novou knihu *Chréstomatie starořeckých nářečních nápisů*, kterou koncem roku 2011 vydala Masarykova univerzita v Brně. Zcela nepochybně lze o knize říci, že se v ní zúročuje jak vlastní autorovo letité mykénologické bádání i výzkum v oblasti celé starořecké dialektologie, tak nabyté celoživotní vynikající pedagogické zkušenosti. Při výkladu velmi obtížné dialektologické látky profesor Bartoněk totiž stále evidentně myslí na své studenty: výklad v jeho knize je nanejvýš logicky utříděn, takže čtenář neztrácí při četbě souvislosti a má možnost získat přehled o celém jazykovém systému staré řečtiny.

Chréstomatie vznikla podle obecně osvědčeného metodického modelu, kdy učebnici (v tomto případě nedávno vydanou učebnici starořecké dialektologie)¹ provází čítanka, cvičebnice (v tomto případě výběr z nápisů). Teoretické znalosti

¹ A. BARTONĚK. *Dialekty klasické řečtiny*. Brno, Masarykova univerzita, 2009; srov. DVT, 43, 2011, s. 26–32. Předchozí kniha A. BARTOŇKA. *Písmo a jazyk mykénské řečtiny*. Brno, Masarykova univerzita, 2007, se podrobně věnuje lingvistické stránce mladého oboru mykénologie, jejíž studia se mohla naplno rozvinout teprve po rozluštění lineárního písma B v roce 1952. (Česká kniha vychází z jediné do té doby

a informace z učebnice řecké dialektologie je tak možno prakticky ověřovat a přímo dokládat autentickými nápisnými záznamy, vybranými z epigrafických sbírek s materiálem ze všech koutů geograficky rozsáhlého starořeckého světa. Volba nápisně dochovaných textů je s ohledem na několik skutečností nesporně velmi vhodná. Ačkoli epigrafická studia mají u nás svou letitou tradici,² v češtině zatím vyšel pouze jediný, do jisté míry srovnatelný výbor ze starořecké epigrafiky,³ jinak máme hlavně výběry z latinské nápisné tvorby.⁴ Bartoňkovou prací se tedy zaceluje výrazná mezera v tomto směru klasicko-filologické produkce naší země. Snad ještě významnější je však fakt, že pečlivě zvolený výbor sto sedmdesáti tří stručných nápisů posloužil svým autentickým zněním k charakteristice místních dialektů, v nichž byly nápisy zapsány, a to patrně daleko lépe, než by to udělala excerptce z literárních děl, která navíc nejsou – na rozdíl od nápisů – doložena ze všech dnes rozlišených starořeckých dialektů. Ostatně ani nejstarší záznamy v mykénštině nejsou literárního charakteru. Přesto tam, kde to jde, upozorňuje Bartoněk na literární díla či celé žánry psané a pěstované v tom kterém nářečí také.

Není to tak dávno, co Ladislav Vidman ve zmíněné publikaci *Psáno do kamene* na s. 9 napsal: „Řecká epigrafie se v zásadě začíná až od prvního výskytu vlastního řeckého písma, přizpůsobeného z foinické a aramejské abecedy během 9. a zejména 8. století př. n. l.“ Dnes toto tvrzení již neplatí, hranice našich znalostí se značně posunuly. Řecká epigrafika byla rozšířena o starořecké texty pocházející z 15.–13. století př. n. l., psané lineárním písmem B, pod nímž byla rozpoznána řečtina. Poté, co mínójsko-mykénská civilizace zanikla s větší či menší pravděpodobností v souvislosti s důsledky erupce podmořské sopky na Théré i následné dórské invaze ze severu, se po období „temných staletí“ z jejího popela jako pověstný fénix vynořuje archaický, později klasický a následně helénistický řecký svět. Celé toto časově dlouhé a rozmanité období vývoje a rozrůžňování řeckého jazyka do více než třiceti dialektů Bartoňkova kniha sleduje.

existující učebnice mykénské řečtiny téhož autora: A. BARTOŇEK. *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg, 2003.)

² Vzpomeňme jen výběrově na Vladimíra Groha, Antonína Salače a Josefa Dobiáše, kteří na brněnské a pražské univerzitě vedli epigrafické semináře, později pak na Ladislava Vidmana (Akademie věd) a jeho výbornou publikaci *Psáno do kamene* (Praha, Academia, 1975), věnovanou antické, zvláště latinské epigrafice.

³ Julie NOVÁKOVÁ – Jan PEČÍRKA. *Antika v dokumentech. Sv. I, Řecko*. Praha, 1959.

⁴ Např. soubor nápisů ze severního okraje římské provincie Pannonie na slovenském území: Josef ČEŠKA – Radislav HOŠEK. *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*. Brno, 1967.

Bartoňkův výbor se vymyká z běžné produkce zahraničních nápisných korpusů, v nichž bývají nápisy řazeny nejčastěji věcně nebo geograficky (jako jsou třeba tradiční velké sbírky *Corpus inscriptionum Graecarum /CIG/*, či *Inscriptiones Graecae /IG/*). Inspirací mu je práce na rozsáhlé dvousvazkové publikaci *Ancient Greek Dialects*, na jejíž tvorbě se spoluautorsky podílí s týmem univerzitních kolegů ze Soluně, kde má práce v dohledné době vyjít, a některé další, již existující soubory (C. D. Buck, I. M. Egea, L. Bottin).

Řecké nápisy lze nalézt převážně vytesané do kamene, vyryté v bronzu, ryté či malované na keramice. Některé jsou poměrně rozsáhlé (*Monumentum Ancyranum*, gortýnský zákoník), jiné třeba jen jménem či značkou ukazují na majitele daného předmětu. Čitelnost nebývá vždy snadná: mnoho nápisů je psáno stylem zvaným *bústrofědon* (tedy způsobem, jakým se otáčí zvíře při orbě brázdy, zprava doleva a zpátky zleva doprava), jiné stylem *stoichédon*, který zachovává mezi písmeny horizontálně i vertikálně stejné mezery, takže první nutností při četbě nápisu bývá snaha o správné rozdělení písmen do slov. Do řecké epigrafiky přitom dnes spadají nejen nápisy psané řeckou abecedou (se všemi jejími grafickými variantami, které se vyvinuly na ostrovech a v dalších centrech), ale i texty zmíněného lineárního písma B a klasického písma kyperského (nezasvěcenému snad připomínajícího spíše klínopisné než řecké znaky), protože všemi těmito písmeny se zapisoval řecký jazyk.

Tematicky jsou samozřejmě časté náhrobní nápisy (*epitafy*), věnovací (*dedikační* a *voťivní*) záznamy a údaje o majitelích, různá oficiální a úřední ustanovení. Časté jsou mezi nimi nápisy s texty dekretů o udělení *proxenie*, upravující postavení a práva cizince usedlého v řecké obci (srov. *Chréstomatie*, nápisy č. 16 a 94, s. 34–35 a 121). V dekretech na nápisích se dále udělovaly výsady zvané *ateleia* (zbavení povinnosti platit poplatky a daně za určité zásluhy), *promanteia* (právo dotazování se věštírny) a *proedriá* (právo zasloužilých občanů sedět na čestném místě ve shromáždění, např. v divadle). Další nápisy stvrzují propuštění otroka (*manumissio*), který se tím stával svobodným občanem: součástí obřadu byly formule o jeho darování či prodeji některému božstvu, otrok byl prohlášen za „božího služebníka“ (*hierodúlos*), ve skutečnosti to však jen vyjadřovalo přání, aby propuštěnec byl pod ochranou božstva (srov. např. nápisy č. 93 a 99 na s. 120–121 a 131).

K zamyšlení nad lidským údělem a dějinnými zvraty vede třeba nápis č. 58 na s. 77, pocházející z kyperského Edalia 5. století př. n. l. a obsahující smlouvu s lékařem, který se zavazuje bezplatně léčit zraněné v době obléhání města a bitvy s Peršany; uložen je v Nikósii a lze si jej spolu s bohatou sbírkou dalších nápisů přečíst v místním rozsáhlém muzeu.

Nápis č. 134 na s. 175–176, psaný v achajštině a nalezený v jihoitalské Petelii, podává návod cesty do podsvětí a patří k souboru zlatých plíšků s orfickými texty. V nedávné době u nás vyšel výbor z těchto textů, který kromě nápisů na zlatých

plíšcích přináší též relevantní excerpta z řeckých literárních pramenů (v řečtině a českém překladu).⁵

Cenný je také Bartoňkův rozbor nářečí názvů kalendářních měsíců, napsaných na astronomickém přístroji z vraku lodi potopené u Antikythéry (nápis č. 146, s. 186–187); vahou své vědecké osobnosti Bartoňek potvrzuje závěry mezinárodního výzkumného týmu (*The Antikythera Mechanism Research Project*), že nápisy na přístroji, pocházejícím z druhého století př. n. l., jsou psány v korintštině, součástí sarónských dialektů tzv. „mírné“ dórštiny, patřící ke střežové skupině západořeckých dialektů. Důsledkem toho je fakt, že vznik přístroje je možno klást do oblasti Syrákús, založených v 8. století př. n. l. Korint’any, kde se tímto řeckým dialektem mluvilo, a jak to navíc odpovídá zdejší archimédovské tradici.

V *Chrétomatii* lze nalézt plno zajímavých detailů (např. upozornění na první výskyt vazby akuzativu s infinitivem na hlíněné destičce z Nestorova paláce v Pylu, psané v mykénštině kolem roku 1200 př. n. l., srov. nápis č. 38 na s. 58–59), které při postupném vstřebávání v čtenářově mysli začnou spolu dohromady tvořit úžasný celek jednoho skvěle popsaného jazykového systému.

Aniž jsem měla v úmyslu Bartoňkovu knížku srovnávat s jinými moderními více či méně analogickými zahraničními pracemi, dostal se mi shodou okolností nedávno do rukou *Etymological Dictionary of Greek, I–II* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, ed. by Alexander Lubotsky, Vol. 10/2, Leiden – Boston, Brill, 2010) emeritního profesora komparativní indo-evropské lingvistiky univerzity v Leidenu Roberta Beekese (nar. 1937 v Haarlemu). Podle anotace jde o první obsáhlý etymologický slovník řečtiny psaný v angličtině, který na více než 1 800 stranách a v 7 500 položkách zpracovává dvě tisíciletí trvající vývoj jazyka od mykénštiny přes Homéra, klasické období až po alexandrijského lexikografa Hésychia v 5. století n. l. Jen pro zajímavost jsem namátkově nalistovala několik slovníkových hesel se známými jmény z řecké mytologie. Vždyť i naprosto běžná řecká jména podléhala stejně jako celé lexikum a systém jazyka nářečním vlivům, takže leckdy bychom bez alespoň základního předchozího poučení ani nebyli schopni známé jméno v některých jeho variantách rozpoznat. Za příklad necht’ poslouží třeba jméno bohyně Persefony (Περσεφόνη), Démétriny dcery a Hádovy manželky. V Homérových eposech *Ilias* a *Odyseia*, sepsaných v maloasijském iónském dialektu, její jméno zní ještě poměrně srozumitelně, totiž Περσεφόνηια (Persefoneia), v lokerštině však již Πηριφόνα (Périfona), v lakónštině a v Hésychiovi Πηρεφόνηια (Pérefoneia), v Aischylových tragédiích Περσεφασσα (Persefassa), na attických nápisích Περσόφαττα (Persofatta).

⁵ *Orfeův sestup do podsvětí. Výbor z orfických textů*. Uspořádal Krištof A. ERHART. Praha, Pavel Mervart, 2011.

Další dialekty střídají náslovnou hlásku „p“ za „f“, takže např. v thessalštině a také v díle básníku Simónida z Keu a Pindara najdeme formu Φερσεφόνα (Fersefona, srov. Bartoněk. *Chréstomatie*, s. 111, thessalsky psaný nápis č. 84), u Hésychia Φερσεφόνεια (Fersefoneia), v klasických Sofoklových a Eurípidových dramatech pak Φερσεφασσα (Fersefassa) a v Aristofanových komediích, v Platónových spisech a na attických nápisech konečně tvar Φερρέφαττα (Ferrefatta). Ostatně sama Persefonina matka, bohyně obilí, úrody a zemědělství Démétér (Δημήτηρ), je podle Beekese doložena v thessalštině jako Δωμάτηρ (Dómátér), v nepřímém pádu jako Δαμμάτερι (Dammateri), v dórských a jiných textech také v podobě Δαμάτηρ (Dámátér). Závažnější ve svých důsledcích je však Bartoňkův doklad existence stejné podoby jména (dat. Δάματρι, Dámátri, tj. Démétře) v arkadském nářečí (srov. nápis č. 48 na s. 69); A. Bartoněk ji vysvětluje příslušností arkadštiny k arkado-kyperskému, resp. pamfýlskému dialektu, který patří do jedné skupiny s mykénštinou. Nápis sice pochází až z doby kolem roku 500 př. n. l., patří však k argumentům ve prospěch předpokladu, že pojem bohyně Démétrý existoval již v mykénštině, jen v ní dosud nebyl nalezen.

Udělala jsem dvě malé, více méně náhodné sondy do Beekesovy práce a srovnala ji s Bartoňkovými závěry. První sonda se týkala Apollónova jména (Ἀπόλλων). V Beekesově *Etymologickém slovníku* jsou uvedeny tři nářeční varianty, dórská Ἀπέλλων (Apellón), kyperská Ἀπειλών (Apeilón) a thessalská Ἀπλουν (Aplún). Tím ovšem autor nijak nevyčerpal ani bohatství nářečních výrazů daného pojmu, ani přehled dialektů, v nichž je jméno doloženo. Ačkoli Bartoňkova *Chréstomatie* není lexikografickou příručkou jako Beekesova práce, Apollón je zmíněn – pokud jsem dobře počítala – v patnácti epigrafických památkách, reprezentujících rozhled po všech hlavních dialektech: nápisy zastupují varianty jména v iónsko-attické skupině dialektů (nápisy č. 4 a 31), dále v kyperštině, patřící spolu s arkadštinou a pamfýlštinou ke stejné skupině jako mykénština (nápisy č. 60 a 61), v thessalštině, patřící k aiolským dialektům (nápis č. 76), v messénštině, krétštině, théřštině a peloponnéské achajštině, patřící společně s lakónštinou, héraklejštinou a několika dalšími nářečemi k tzv. „přísné“ dóřštině západořeckých dialektů (nápisy č. 107, 115, 120, 124, 125 a 133), v megarštině a východní argolštině, patřící k sarónským dialektům „mírné“ dóřštiny (nápisy č. 135, 147 a 148), a konečně ve východoegejské ostrovní dóřštině, reprezentované rhodským nářečím, patřícím do tzv. „střední“ dóřštiny západořeckých dialektů (nápis č. 170). Nápis č. 133 na s. 175, psaný v peloponnéské achajštině a pocházející z Olympie začátku 6. století př. n. l., přitom Apollónovo jméno zachycuje v nezvyklé podobě Ὀπόλῶν (Opolón). Nápis č. 170 na s. 216, psaný ve rhodštině a nalezený v Kameiru, který spolu s Iálysem a Lindem tvořil trojlístek nejstarších rhodských měst, Apollónovo jméno uvádí ve stažené podobě se členem (τοπόλῶνι = τῶ Ἀπόλλωνι).

Druhá sonda se týkala Poseidónova jména (Ποσειδῶν), a to proto, že výraz je doložen v dlouhé řadě nářečních variant již od mínójské doby, od záznamů na knósských hlíněných tabulkách psaných lineárním písmem B. Srov. Bartoněk. *Dialekty*. 2009, s. 86; *Chrétomatie*, s. 61, nápis č. 42: podoba po-se-da[-o-ne = Poseidá(h)ónovi; *ibid.*, s. 131, nápis č. 99 v lakónštině: dat. Pohoidánovi = Poseidónovi; *ibid.*, s. 133, nápis č. 101, rovněž v lakónštině; *ibid.*, s. 183, nápis č. 139 v korintštině: Potedawón, Potedán = Poseidón. Ačkoli soudím, že Beekesova rozsáhlá práce si jistě zaslouží pozornost a ocenění odborníků, i z této druhé dílčí sondy vyplynulo, že mnohem skromněji vypravená práce českého badatele vítězí na plné čáře. Robert Beekes sice na důležité slovníkové heslo Ποσειδῶν odkazuje, samo heslo však v jeho slovníku ze záhadných důvodů zcela chybí (!).

Zásluhou profesora Antonína Bartoňka dnes v češtině (a pro svět v němčině) existují odborně fundované a didakticky výborně napsané učebnice mykénštiny jakožto součásti mladého vědního oboru klasické filologie, jímž je mykénologie, i přehledně a komplexně zpracovaný a zformovaný systém prostorovo-časově rozměrného celku starořecké dialektologie. Příštím generacím mladých badatelů jsou tak od nynějška do budoucna otevřeny dveře poznání a možnosti vzhledů do nových oblastí věd o antickém starověku. A jak to tak bývá, s novými poznatky přichází ruku v ruce v přímé úměře množství dalších otázek a úkolů. Doufejme proto, že budoucnost bude pěstování klasických studií nakloněna. Jak vidno, nejde nikterak o uzavřenou kapitolu lidského poznání.

Nezbývá, než profesoru Bartoňkovi blahopřát k jeho novému dílu a poděkovat mu za tento nemalý vklad a obohacení našich znalostí o antickém dávnověku; budeme se těšit na jeho další práce. Každá nová nastupující generace by si měla pěstovat a hýčkat povědomí o svém sepětí s počátky evropské, a tedy naší vlastní kultury.

PS: Na závěr jen malou poznámku k „bonusovému“ nápisu č. 174 na s. 219, který je novodobou variací na nápis ze 2. století př. n. l. z Massalie (dnešní Marseille) a je virtuálně situován do jedné cukrárny v Brně na Lesné. Nápis říká: „(Jsem) Antonínova (kniha): polož, nechej, zanech!“ Co nám autor monografie chce svým poselstvím naznačit? Snad asi skromné a odpovědné přání: kniha je u konce a je v ní mnoho věcí jistých, některé však možná i méně jisté – vždyť vědecké poznání je neuzavřený proces. Proto čtenář, který v knize nalezne něco hodného pozornosti, by sice měl knihu po přečtení odložit, ale zároveň to, co jej zaujalo, podržet ve své paměti...

Summary

A new Czech monograph, *Chrétomatie starořeckých nářečních nápisů* (*Chrestomathy of Ancient Greek Dialect Inscriptions*. Brno, Masaryk University, 2011), by the leading

Czech classical philologist and mycenologist Antonín Bartoněk is a very desired and important part of the author's project dealing with the old Greek dialectology (cf. his *Dialekty klasické řečtiny – Dialects of the Classical Greek Language*. Brno, Masaryk University, 2009, reviewed in DVT 43, 2011, pp. 26–32). This valuable anthology of 173 ancient Greek dialect inscriptions, supplemented by the linguistic characteristics of the main features of the language, is briefly described.

Author's address:
Kabinet dějiny vědy ÚSD AV ČR
Puškinovo nám. 9
160 00 Praha 6

Zapomenutý objev z počátků televize. Střípky ze života a díla Jana Szczepanika, zvaného polský Edison

VÍT ŠMERHA

A forgotten invention from the early days of television. Fragments from the life and work of Jan Szczepanik, aka the Polish Edison.

The article deals with a forgotten invention of the so-called telectroscope and additional inventions of Jan Szczepanik. The author of a forgotten telectroscope (an electrical device designed to transmit video images and sound at a longer distance) was Polish inventor Jan Szczepanik. According to a Czech physicist Jaroslav Šafránek (1890–1957), the telectroscope method is among the methods using selenium to record and reproduce luminous images – an element whose electrical resistance changes depending on the frequency and intensity of the impacting light. Szczepanik followed up on the work of a German physicist Paul Nipkow, holder of the so-called Nipkow disk patent.

Key words: telectroscope • television • inventions • colour film and photography
• weaving

Koncem 19. století, kdy vrcholila první vlna průkopnických vynálezů v oboru elektřiny, objevily se také první pokusy o realizaci dálkového přenosu světelné obrazové informace, televize.